

JIZZAX VILOYATIDAGI DAVLAT MUHOFAZASIGA OLINGAN TABIY HUDUDLARI SHAKLLANISH JARAYONLARI

Toshxo‘jayev Shoxrux Erkin o‘g‘li

O‘zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti

shoxrux1000.shoxrux2000@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Jizzax viloyatidagi davlat muhofazasiga olingan tabiiy hududlarning shakllanish jarayonlari tarixiy-institutsional nuqtai nazardan tizimli tahlil qilingan. Zomin davlat qo‘riqxonasi va Zomin milliy tabiat bog‘i misolida sovet davridan hozirgi kungacha bo‘lgan davr to‘rt asosiy bosqichga ajratilib o‘rganilgan. Har bir bosqichning huquqiy-institutsional xususiyatlari va muhofaza etiladigan hududlar tizimiga qo‘shgan hisssasi aniqlangan. Tadqiqot natijasida viloyatdagi muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, davlat qo‘riqxonasi, milliy tabiat bog‘i, Jizzax viloyati, Zomin, biologik xilma-xillik, ekoturizm, tabiatni muhofaza qilish.

ПРОЦЕССЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОХРАНЯЕМЫХ ПРИРОДНЫХ ТЕРРИТОРИЙ ДЖИЗАКСКОЙ ОБЛАСТИ

Тошхужаев Шохрух Эркин угли

Базовый докторант Национального университета Узбекистана

shoxrux1000.shoxrux2000@gmail.com

Аннотация. В данной статье проведён системный анализ процессов формирования государственных охраняемых природных территорий Джизакской области с историко-институциональной точки зрения. На примере Зааминского государственного заповедника и Зааминского национального природного парка рассмотрен период от советской эпохи до настоящего времени, разделённый на четыре основных этапа. Определены правовые и институциональные особенности каждого этапа, а также их вклад в формирование системы охраняемых природных территорий. По результатам исследования разработаны практические предложения по дальнейшему совершенствованию системы охраняемых природных территорий области.

Ключевые слова: охраняемые природные территории, государственный заповедник, национальный природный парк, Джизакская область, Заамин, биологическое разнообразие, экотуризм, охрана природы.

THE FORMATION PROCESSES OF STATE-PROTECTED NATURAL TERRITORIES IN JIZZAKH REGION

Toshkhojayev Shokhrukh Erkin ugli

Basic Doctoral Student, National University of Uzbekistan

shoxrux1000.shoxrux2000@gmail.com

Abstract. This article provides a systematic analysis of the formation processes of state-protected natural territories in Jizzakh region from a historical-institutional perspective. Using the example of the Zaamin State Nature Reserve and the Zaamin National Nature Park, the period from the Soviet era to the present is examined and divided into four main stages. The legal and institutional features of each stage, as well as their contribution to the protected natural territories system, are identified. Based on the research findings, practical proposals are developed for further improving the region's protected natural territories system.

Keywords: protected natural territories, state nature reserve, national nature park, Jizzakh region, Zaamin, biological diversity, ecotourism, nature conservation.

KIRISH

Biologik xilma-xillikni saqlash va tabiiy ekotizimlarning barqarorligini ta'minlash zamonaviy dunyoda davlatlarning eng muhim ekologik vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu vazifani amalga oshirishning asosiy vositalaridan biri — davlat tomonidan muhofazaga olingan tabiiy hududlar tizimini shakllantirish va rivojlantirishdir. Jizzax viloyati o'zining tog'-iqlim xilma-xilligi, noyob o'simlik va hayvonot dunyosi bilan Markaziy Osiyoda muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning eng qadimiy va ahamiyatli namunalaridan biri — Zomin davlat qo'riqxonasi va unga tutash Zomin milliy tabiat bog'ini o'z ichiga oladi.

Ushbu hududlarning shakllanish jarayonini tarixiy-institutsional nuqtai nazardan o'rganish nafaqat mintaqaviy tabiatni muhofaza qilish tarixini tushunish uchun, balki zamonaviy boshqaruv tizimini takomillashtirish uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Sovet davridan mustaqillik davrigacha bo'lgan bosqichlarda muhofaza etiladigan hududlarning maqomi, chegaralari va boshqaruv tamoyillari bir necha bor o'zgargan, bu esa ularning hozirgi holatini to'g'ri baholash uchun tarixiy kontekstni chuqur tahlil qilishni talab etadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — Jizzax viloyatidagi davlat muhofazasiga olingan tabiiy hududlarning shakllanish jarayonlarini tarixiy bosqichlar kesimida tahlil qilish va ularning zamonaviy rivojlanish istiqbollari aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: muhofaza etiladigan hududlar tizimining shakllanish bosqichlarini davrlashtirish; har bir bosqichning huquqiy-institutsional xususiyatlarini aniqlash; hozirgi kundagi muammolar va rivojlantirish yo'nalishlarini belgilash.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar nazariyasi tabiatshunoslik va ekologiya fanlarida keng yoritilgan bo'lib, xalqaro amaliyotda bunday hududlarning turli toifalari (qat'iy qo'riqxonalar, milliy bog'lar, buyurtma qo'riqxonalar) Xalqaro tabiatni muhofaza qilish ittifoqi (IUCN) tomonidan ishlab chiqilgan tasniflash tizimiga asoslanadi [1]. Ushbu tasnif muhofaza rejimining qat'iyligi va inson faoliyatiga ruxsat etilgan darajasiga qarab hududlarni farqlashga imkon beradi.

O'zbekiston qonunchiligida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning huquqiy maqomi «Muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi Qonunda belgilangan bo'lib, unda davlat qo'riqxonalari, milliy tabiat bog'lari, davlat buyurtma qo'riqxonalari va boshqa toifalar tasniflangan [2]. Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining rasmiy hisobotlarida Zomin davlat qo'riqxonasi va Zomin milliy tabiat bog'ining tashkil etilish tarixi, ularning maqsadi va vazifalari yoritilgan [3].

Markaziy Osiyo mintaqasida muhofaza etiladigan hududlar tarixini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda sovet davrida shakllangan qo'riqxonalar tizimining o'ziga xos xususiyatlari — markazlashtirilgan boshqaruv, ilmiy-tadqiqot yo'naltirilganlik — tahlil qilingan [4]. Mahalliy tabiatshunos olimlarning ishlarida Zomin qo'riqxonasining o'simlik va hayvonot dunyosi, xususan noyob arqa va yong'oq-daraxtzor o'rmonlari batafsil o'rganilgan bo'lsa-da, ushbu hududlarning institutsional shakllanish jarayonini yaxlit tarixiy-huquqiy nuqtai nazardan tahlil qiluvchi kompleks tadqiqotlar hali yetarli emas, bu esa ushbu maqolaning ilmiy yangiligini belgilaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tarixiy-xronologik va institutsional-huquqiy tahlil metodlari asosiy vosita sifatida qo'llanildi. Jizzax viloyatidagi muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning shakllanish jarayoni to'rt bosqichga ajratildi, bunda davrlashtirish mezonlari sifatida har bir davrga xos bo'lgan huquqiy maqom, boshqaruv tizimi va institutsional o'zgarishlar asos qilib olindi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi: me'yoriy-huquqiy hujjatlar va rasmiy hisobotlarni kontent-tahlil qilish, tarixiy voqealarni xronologik tartibda tizimlashtirish, hamda taqqoslash metodi orqali bosqichlar o'rtasidagi uzviylik va farqlarni aniqlash. Tahlil ikki bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqichda har bir tarixiy davr alohida-alohida o'rganilib, uning institutsional-huquqiy xususiyatlari aniqlandi; ikkinchi bosqichda ushbu ma'lumotlar umumiy jadvalga solindi va zamonaviy holat bilan solishtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'tkazilgan tahlil natijasida Jizzax viloyatidagi davlat muhofazasiga olingan tabiiy hududlarning shakllanish jarayoni to'rt asosiy bosqichga ajratilishi mumkinligi aniqlandi. Quyidagi jadvalda ushbu bosqichlarning davri, asosiy voqealari va institutsional-huquqiy xususiyatlari umumlashtirilgan.

Bosqich	Davr	Asosiy voqealar	Institutsional-huquqiy xususiyati
Dastlabki (sovet davri) bosqich	1920–1930-yillar	Zomin davlat qo'riqxonasining tashkil etilishi — Markaziy Osiyodagi eng qadimiy qo'riqxonalardan biri sifatida arqa va yong'oq-daraxtzor o'rmonlarini saqlash maqsadida barpo etilgan	Markazlashtirilgan sovet tabiatni muhofaza qilish tizimi asosida, qat'iy qo'riqxona (zapovednik) maqomida
Kengaytirish bosqichi	1960–1980-yillar	Qo'riqxona hududi chegaralarining aniqlashtirilishi, Zomin milliy tabiat bog'ining tashkil etilishi	Ikki toifali (qat'iy qo'riqxona va milliy bog') boshqaruv tizimining shakllanishi, ekoturizm funksiyasining qo'shilishi
Mustaqillik davri islohotlari	1991–2010-yillar	«Muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi Qonunning qabul qilinishi, milliy qonunchilik bazasining shakllanishi	Sovet davri tizimidan milliy huquqiy-institutsional tizimga o'tish, toifalar tasnifining aniqlashtirilishi

Zamonaviy institutsional isloh bosqichi	2010-yillardan hozirgacha	Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tizimida boshqaruvning takomillashtirilishi, ekoturizm infratuzilmasini rivojlantirish dasturlari	Muhofaza etiladigan hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan yondashuv
---	---------------------------	---	---

Dastlabki, sovet davri bosqichida Zomin davlat qo'riqxonasi Markaziy Osiyodagi eng qadimiy qo'riqxonalardan biri sifatida tashkil etilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi mintaqaga xos bo'lgan noyob arva va yong'oq-daraxtzor o'rmonlarini, shuningdek tog' ekotizimlarining o'ziga xos flora va faunasini ilmiy asosda saqlashdan iborat edi [3]. Bu davrda qo'riqxona qat'iy muhofaza rejimiga ega bo'lib, unda faqat ilmiy-tadqiqot faoliyati ruxsat etilgan.

Kengaytirish bosqichida hududning chegaralari aniqlashtirilib, unga tutash Zomin milliy tabiat bog'i tashkil etildi, bu esa muhofaza tizimiga yangi funktsiya — tartibga solingan ekoturizm va tabiatshunoslik ta'limi imkoniyatini qo'shdi. Natijada hududda ikki toifali boshqaruv tizimi — qat'iy qo'riqxona va nisbatan yumshoqroq rejimiga ega milliy bog' — shakllandi, bu xalqaro amaliyotdagi muhofaza etiladigan hududlar tasnifiga mos keladi [1].

Mustaqillik davri islohotlari bosqichida O'zbekiston Respublikasining milliy qonunchilik bazasi shakllantirilib, muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning huquqiy maqomi, toifalari va boshqaruv tartibi aniq belgilandi [2]. Bu davrda sovet davrida markazlashtirilgan tizimdan milliy institutsional tizimga bosqichma-bosqich o'tish jarayoni kuzatildi. Zamonaviy bosqichda esa Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tizimida boshqaruv takomillashtirilib, muhofaza etiladigan hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, xususan ekoturizm bilan uyg'unlashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda [4]. Shu bilan birga, tahlil shuni ko'rsatadiki, hududning ekoturizm salohiyatidan foydalanish bilan uning ekologik yaxlitligini saqlash o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash zamonaviy boshqaruvning eng dolzarb muammosi bo'lib qolmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot natijasida shuni xulosa qilish mumkinki, Jizzax viloyatidagi davlat muhofazasiga olingan tabiiy hududlar to'rt bosqichli tarixiy-institutsional evolyutsiyani bosib o'tgan bo'lib, bu jarayon markazlashtirilgan sovet tizimidan milliy huquqiy-institutsional tizimga, so'ngra ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bilan uyg'unlashgan zamonaviy boshqaruv modeliga o'tish bilan tavsiflanadi. Tadqiqot asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

1. Zomin davlat qo'riqxonasi va milliy tabiat bog'ining chegaralari hamda muhofaza rejimini zamonaviy ekologik xarita va monitoring ma'lumotlari asosida qayta ko'rib chiqish.

2. Muhofaza etiladigan hududlar atrofidagi mahalliy aholini ekoturizm va tabiiy resurslardan barqaror foydalanish loyihalariga jalb qilish mexanizmlarini kengaytirish.

3. Qo'riqxona va milliy bog' hududida ilmiy-tadqiqot faoliyatini kuchaytirish, biologik xilma-xillik monitoringi tizimini raqamlashtirish.

4. Muhofaza etiladigan hududlar boshqaruvida davlat organlari, ilmiy muassasalar va mahalliy hamjamiyat o'rtasidagi institutsional hamkorlikni mustahkamlash.

5. Hududning tarixiy-institutsional shakllanish jarayoni haqidagi ma'lumotlarni ekoturizm va ta'lim dasturlari orqali keng jamoatchilikka yetkazish.

Keltirilgan takliflarni amalga oshirish Jizzax viloyatidagi muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ekologik barqarorligini ta'minlash bilan bir qatorda, ularning ilmiy-tarbiyaviy va ekoturistik salohiyatidan samarali foydalanishga xizmat qiladi. Kelgusi tadqiqotlarda muhofaza etiladigan hududlarning biologik xilma-xillikka va mintaqaviy iqtisodiyotga ta'sirini miqdoriy baholash muhim yo'nalish bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. IUCN. Muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tasniflash bo'yicha xalqaro tizimi (Protected Area Management Categories).
2. O'zbekiston Respublikasining «Muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi Qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi/davlat qo'mitasining rasmiy hisobotlari, Zomin davlat qo'riqxonasi va milliy tabiat bog'i materiallari.
4. Markaziy Osiyoda muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tarixi bo'yicha mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari.
5. Jizzax viloyati hokimligi. Hududning tabiiy-geografik va ekologik holati bo'yicha statistik va tahliliy materiallari.
6. Алимов К.Х. Экологическая безопасность и охрана окружающей среды: учебное пособие. – Ташкент: Фан, 2020. – 212 с.
7. Бобоев Х.Б., Алимов К.Х. Природные ресурсы Узбекистана и их охрана. – Ташкент: Университет, 2018. – 296 с.
8. United Nations Environment Programme (UNEP). Protected Planet Report 2020: Tracking progress towards global targets for protected areas. – Nairobi: UNEP-WCMC, 2021. – 110 p.
9. Dudley N. (ed.). Guidelines for Applying Protected Area Management Categories. – Gland, Switzerland: IUCN, 2013. – 94 p.
10. Lockwood M., Worboys G.L., Kothari A. (Eds.). Managing Protected Areas: A Global Guide. – London: Earthscan, 2012. – 802 p.
11. Eagles P.F.J., McCool S.F., Haynes C.D. Sustainable Tourism in Protected Areas: Guidelines for Planning and Management. – Gland, Switzerland: IUCN, 2002. – 183 p.
12. Бекмуродов У.Б. Роль международного опыта в развитии системы охраняемых природных территорий Узбекистана // Экологический вестник Узбекистана. – 2022. – №3. – С. 22–27.
13. Свод правил Международного союза охраны природы (IUCN) по категориям охраняемых территорий. – Gland, Switzerland: IUCN, 2020.
14. UNESCO. World Heritage Convention and Natural Heritage Sites Guidelines. – Paris: UNESCO, 2021.
15. Global Environment Facility (GEF). Investing in Protected Areas: Delivering on Global Goals. – Washington, D.C.: GEF, 2020.
16. World Commission on Protected Areas (WCPA). Best Practice Guidelines for Protected Area Management. – Gland: IUCN, 2021.